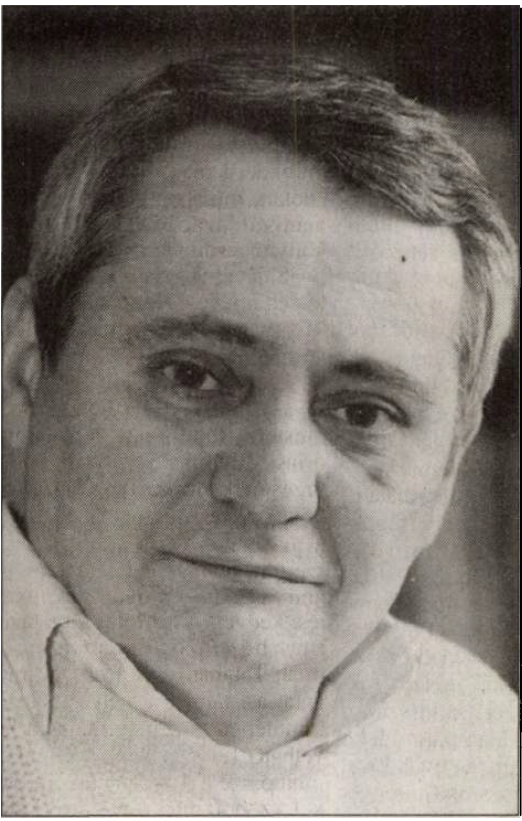

A világ mindig tálcán kínálja magát egy kis meditálásra (század- és ezredvég felé robogva-araszolva még inkább) arról, miért és mire is voltunk, vagyunk és leszünk a Föld nevű égitesten. Ismert értelmiségiakat kérek arra, osszák meg az olvasóval személyes érzéseiket, gondolataikat. Nem számvetés ez, inkább töprengés a világról, arról, amilyen volt, amilyen és amilyené formálódni látszik. Olyan beszélőket kerestem, akikben – legyenek bármely világnézet, értékrend vagy párt hívei – két dolog közös: a gondolkodás eredetisége és figyelemreméltósága. Remélem, nem tévedtem.

A beszélgetőtárs: Kemény Gábor

HAVRAN ZOLTÁN FELVÉTELE

– A magyar nyelv és stílus kutatójaként, a stilitika egyetemi oktatójaként mit tart jellemzőnek a XX. századból?

– A XX. század a nyelvvel való visszaélés százada is. Ez nem új a történelemben, de soha nem öltött olyan méreteket, mint a mi századunkban. Két nagy kísérlet volt a XX. században egy stabil, terve szerint örökké tartó, mert önmagában a történelem végcélját felismerni, a világ tekintélyuralmi berendezkedésének a megteremtésére. Most, a század végén talán elmondhatjuk, hogy hála Istennek egyik sem sikerült. Nácizmus és bolszevismus. Sok közös mozzanatk van. Többek között a nyelv manipulatív, propagandisztikus célokra való felhasználása. Persze ne ringassuk magunkat abban a hitben, hogy a nácizmus régebbi és a bolszevismus közelmúltbeli bukásával vége lett a nyelvvel való visszaélésnek. Általános emberi dolog, hogy, mint mindent, a nyelvet is megpróbáljuk fel- és kihasználni öns céljainkra.

– Sok mindennek nevezhető ez az időszak, de eseménytelennek nem...

– Történelem szerint nagyon rövid volt ez a XX. század, mert ahogy 1914-ig lényegében még a XIX. században élt legáltalános Közép-Európa, az 1989-es annus mirabilis olyan óriási változásokat hozott, hogy ami azóta van, az már teljesen új világ. De hagyjuk meg a történészeknek, hogy hány évig is tartott a XX. század, egy biztos: naptárilag még tart. Hadd tegyek egy jellegzetesen nyelvvel személynéző észrevételt: a XX. század nem 1999. december 31-én ér véget, ahogy sokan hiszik, hanem 2000. december 31-én. Am az igazi nagy esemény, hogy a világra első számjegy megmozdul, az az év végén lesz, amikor elkezdődik a 2000. év.

– Sokan aggódással nézik, mit hoz a jövő az emberiségnek...

– Az ezredforduló körül mindig föltámadnak a világvégeképzetek. Elterjedt volt az a vélemény, hogy az 1000. évvel az emberiség történelme lezárul. Isten véget vet mindannak, ami itt a földön történt, és következik az utolsó ítélet. E világvégejelzők modernizált és szakulázott változata szerint mindaz a tudásunk, amit a számítógépekben főtárolunk, semmivé fog válni, mert a számítógépek nem fognak tudni mit kezdeni a két nullával, megzavarodnak, és minden eltűnik belőlük. Úgy gondolom, hogy a leírt és a kinyomatott szavak biztosan nem tűnnek el.

– Miről árulkodnak a szavak, milyen állapotban lépünk a harmadik évezredbe?

– Minden korszaknak megvannak a jellegzetes szavai. Két év egy napilag felkérésére összeállítottam egy kis szótárt az akkor népszerű szavakból. Akkor ezek számítótak divatszónak: átvilágítás, controlling, csomag, csúsztat, ellehetetlenít, fejvádasz, hiteles – mármint hiteles politikus –, humánpolitika, image (imázs vagy imidzs), karcúsítás, kaszál, lenyúl valamit, magánosít, megmérés – vagy megmérgetés –, megválik valakitől – vagyis elbocsátja az állásból –, menedzsment, PR (amit „piár” helyett nem szabad „péer”-nek mondani, mert akkor nem tartanak komoly embernek) és rendszerváltás vagy rendszerváltozás.

Személyes ezredforduló

Nyelv és önbecsülés

– Első hallásra meglehetősen rideg, nyers, profitorinetált és önérvényesítő világ képe rajzolódik ki belőlük.

– Pedig én csak ábécérendben elmondtam e szavakat. A kommentár nem a nyelvész dolga.

– A szavak kisajátítása végigkíséri a század magyar történelmét is.

– Azt olvasom egy hetilap címlapján, hogy az értelmiségnek eleget van. A nyelvészek két dolog tűnik fel. Az első az, hogy van a kifejezésnek egy kötelező vonzata – eleget van valakinek valamiből –, ami itt elmaradt. Persze a lap irányából és a cikkből kiderül, hogy a mostani kurzusból van eleget az értelmiségnek. Nyelvtanilag ennek alapján az értelmiség fogalmát úgy definiálhatjuk, hogy azok az értelmiségiek, akiknek ez a kormány nem tetszik, és eleget van belőle. A többiek ezek szerint nem azok. Vagy itt van a polgár szóval való bánás. Ha azt mondom, hogy most polgári kormány van, amelyet polgári pártok alakítottak, a mostani kormánykoalícióhoz nem tartozó pártok per definitionem nem polgáriak. És ha valaki se a mostani, se az előző kormányra nem hívta, akkor ezek szerint ő se nem értelmiségi, se nem polgár? De említettem a *nemzeti gerinc* vagy a *magyarságteljesítmény* típusú nyelvi leleményeket is. Ezek homályos dolgok. Úgy gondolom, hogy személy szerint az én magyarságteljesítményem akkor a legjobb, ha a tőlem telhető legjobb cikket írom a mai magyar nyelvről és Krúdy Gyuláról, egyéb magyarságteljesítményre nem töreksem.

– Utalt arra, hogy 1989-cel lényegében már megkezdődött egy új korszak...

– Nemcsak politikai rendszerváltás után vagyunk, hanem ami perspektívákban ennél is fontosabb: életmódváltás után. A népünk nagy vezetőit, *Lenint*, *Sztálint* és *Rákosi Mátyást* felvonultatós elsős olvasókönyvtől, amelyből olvasni tanulnak, néhány évtized alatt eljutottunk az internetig, az e-mailig, a könnyű és határhátatlan kapcsolattartás lehetőségéig. Föl tudjuk-e ezeket úgy használni, ahogy kellene? Egyre többet hallani az IRC-zésről, a csatizásról, arról, hogy emberek ülnek a számítógépek előtt, és órákon keresztül fecsegek, csevegnek egymással. Soha nem fognak személyesen találkozni, de a gondolataik mégiscsak találkoznak a számítógép képernyőjén.

– Az értékváltozások hogyan tükröződnek a nyelv, a stílus változásaiban?

– Negyven éven át hivatalosan az „elvtárs” megszólítást kellett volna használni, de amennyire visszaemlékszem, sem a középiskolában, sem az egyetemen nem nagyon ment az elvtársaság. A hivatalos levelezésben, például kérvényíráskor természetesen mindenki „elvtárs” volt. Egy időben az egyik akadémiai bizottság titkára voltam, az Akadémia székházában tartottuk üléseinket, s levélben előre meg kellett kérni az Akadémia illetékes tisztviselőjét, hogy a termet egy bizonyos időpontra nekünk „biztosítsa”. A levélben a megszólítás természetesen az „elvtársnő” volt. Voltam olyan naív vagy ironikus, már nem is tudom, hogy egy ilyen tárgyú leveletem még 1989 novemberében is ezzel a megszólítással kezdtem. A hölgy kérdőre vont: miről gondolom, hogy ő elvtársnő? Mire én kicsit fátadtan, kicsit udvariatlanul azt válaszoltam: talán abból, hogy mindaddig az volt. A korábban kötelező és célirányos megszólítás 1989 novemberében egyszerre megbélyegző lett a számára, igyekezett tisztázni az átmenet e sajátos időszakában, hogy ő nem az, aki. Persze ha valaki nem elvtársnő, akkor ki? Az „elvtárs” könnyű volt felváltani az „úrral”, az „elvtársnő” viszont nem lehet felcserélni sem az „úrnővel”, sem az „úraszszonyral”. Egyelőre olyan írásos megszólítások vannak, hogy „Tisztelt Programvezető Asszony!” vagy „Tisztelt Tanácskezelő-helyettes Asszony!” Kicsit furcsák, nehézkesek, de örüljünk, amíg ilyen gondjaink lehetnek. Tudjuk, hogy a szavak jelentésváltozásának iránya mindig pejoratív. Az úr eredetileg az Úristennek dukált csak, most már eljutottunk oda, hogy: „és akkor az úr három lövéssele leterítette a hölgyet”. A szavak befutják a maguk pályáját, többnyire nagyon magasról indulnak, és nagyon mélyen végzik. Még mindig megdöbbenek egy kicsit, amikor kapok egy hivatalos levelet „Tisztelt Kemény Úr!” megszólítással. A háború előtti nyelvi norma szerint a sarki fűszeres volt a Kemény úr. Mindenki más, akinek volt olyan foglalkozása, amelyet megszólításba lehetett foglalni, az „szerkesztő úr” volt vagy „professzor úr”. Ha, mondjuk. 1956-ban történészesedésapám úgy dönt, hogy ezentúl inkább a müncheni Közép-Európai Intézetnek lesz a munkatársa, nem pedig az Országos Széchenyi Könyvtár beosztott könyvtárosa, akkor én simán lehetnék „Herr Kemény”, bár ott is jobb szeretném a „Herr Professor” megszólítást. Magyarul is, amit a legjobban szeretek, az a kedves tanár úr, végül is annál nagyobb tisztesség és dicsőség nincsen, mint tanárnak lenni.

– A környezet romlásáról gyakran esik szó, de a szavak pusztítása, a nyelv tönkretétele nem kevésbé eredményesen folyik.

– Minden korszak rossz véleményrel volt a maga nyelvével, mint ahogy minden nemzedék bevallva-bevallatlanul úgy érzi, hogy az utána következők már nem tudják, mi az igazi szerelem, mi az igazi művészet, mi az erkölcs. Melyek a fő vádpontok a mai nyelvhasználat szembent? Sok az idegen szó, idegen felírás, egy sor kifejezést rosszul használnak, rosszul írják. A turista csodálkozik, és arra gondol, hogy a bennszülöttek próbálkoznak, igyekeznek megtanulni a művelt Nyugat nyelveit, de még gyakran elhibázzák. A másik jellegzetes kifogás a nyelvi durvaság. Már régés-regen a férfierem priviligiuma, hogy – egyébként jórészt ősi finnugor vagy ótörök eredetű – obscén szavakat használjon. Az efféle szavak az amerikai angolban igen gyakoriak, különösen bűnözők vagy katonák körében játszó filmekben röpködnek. Ha ezeket a magyar szinkronszöveg pontosan lefordítja, a mai magyar közélet néző számára ijesztő vagy kínos a töménységük. Az egyik kitűnő színvonalú szerzőnk bátor tette volt a hetvenes évek végén, hogy ezt a trágár, igénytelen, lepusztult lumpennyelvet a színpadra vitte. Még mindig vannak, akik elhagyják a nézőteret, mert ebben a töménységben nem tudják elviselni a trágárságot. *Ignotus* mondta, hogy az írónak mindent szabad, ha meg tudja csinálni. Nem hiszem, hogy a nyelv elszegényedését ért a filmet. A színházat vagy az írók szabad okolni, ezek csak tükröznek valamit. Más kérdés, hogy a durvaság divatját egyben gerjeszthetik is.

– Mit teygen ilyen helyzetben a régi értékek védője, esetünkben a nyelvész?

– Előrebocsátom, hogy engem mindezeknél sokkal jobban bánt a magyar nyelvtan ellen elkövetett vétségek sokasága. Ha valaki tudnék helyet azt mondja, hogy tudnak, még mindig úgy érzem, mintha orron vertek volna. Feladata-e a nyelvvel művelőnek, hogy megszabja, hogyan kell beszélni? Az egyik nézet szerint a nyelvész dolga az, hogy leírjon, megfigyeljen, vizsgálódjon. A másik szélsőség az, hogy a nyelvet és a nyelvhasználatot meg kell rendszabályozni. Ehhez persze pontosan tudnunk kellene, hogy mi a helyes. De ahol egymással versengő szavak vannak, mint a *rendszerváltás* és a *rendszerváltozás*, vagy ahol stílusbeli, konnotációbeli különbségek vannak a szavak között, ott csak azt mondhatja a nyelvvel művelő, hogy van, amikor az a jó, van, amikor az a jó. A szövegkörnyezet és a közlési helyzet szabja meg, hogy melyik szót, melyik jelzőt, melyik mondatformát kell választani. Szerintem a teljes be nem avatkozás és a törvényi szabályozás között, az „arany középúton” kellene haladnunk. Elsősorban a családnak, másodsorban az iskolának és csak harmadlagosan a tudományának vagy az ismeretterjesztésnek kell megtanítania a választási lehetőségekre a fiatalat, és amennyire lehet, a felnőtt embert is. Aki nem ismeri a nyelv gazdagságát, akinek nincsen meg a szókincs, az az egyszerűbb, a durvább, a primitívebb megoldást fogja választani. Nyelvvelvélésre tehát szükség van, de nem törvényekkel, szankciókkal

A szindbádi élethabszolások, az erotikát és gasztronómiát egységben látó hedonizmusnak mélyebb indítékait keresve a jelenséget mint az egykorú magyar valóság termékét, mint egy történelmi és egyéni élethelyzetet való tipikus reagálást kell szemlélnünk. A század vég és a század elő Magyarországon is az eszmények megingságának, kiürülésének, „az illúziók elvesztésének” (igaz, egyúttal új illúziók születésének) korszaka volt, olyan időszak, melyben az elidegenedés bomlasztó munkája folytán az interperszonális kommunikáció társadalmi méreteiben is problematikussá válik, s ez egyelőre megmagyarázhatatlanul rossz közérzetet okoz. Kétszeres tehértől nehezedik ez a rossz közérzet azokra az intellektűelekre, akikben az emberi idegenség valamilyen okból társadalmi idegenséggel párosul, s a kettőt együtt, összegeződve hat. (...) Ámeneti megoldásként sokuk számára kínálkozik ekkor a biológikumba mint a „világok pusztulásán”, a „minden Egész eltörött” lelkiállapotában még megmaradt egyetlen realitásba való bekapcsolódás, belefeledkezés. Kivonulás, a szó eredeti értelmében vett „szecesszió” volt ez a kor valóságából. Paszszív lázadás, de azért lázadás. Három fő jellemzője volt: a mámor kultúra, a konvencióknak fityeg hanyó „vágás”, bohém, éjszakai életforma, és végül, de nem utolsósorban a szexualitás mint sajátos „vallás”.

(Részlet Kemény Gábor *Képekbe menekülő élet* című könyvéből)

fenyegetőző nyelvvelvélésre, hanem ahogy *Lőrincze* Lajos mondta: emberközpontú nyelvvelvélésre. Arra, hogy a nyelvünkben is próbáljunk meg európaiak lenni, ahogy életformában, anyagi kultúrában, öltözködésben megpróbálunk felzárkózni. A mostani életforma- és kultúrával-tás ne követelje meg tőlünk a régi nyelvi és viselkedésszerű értékek, hagyományok teljes feladását. Ha mi magunk nem értékeljük kellően, nem védjük ezeket a nyelvi és kulturális értékeket, ezt senki másról nem várhatjuk el. Úgy kell nekünk bekapcsolódnunk abba a körbe, amelybe hitünk, reményeink szerint mindig is tartoztunk, még akkor is, amikor Budapestet nem bevásárlóközpontok, hanem szovjet tankok vették körül, hogy magunkkal vigyük mindazt, amit csak mi tudunk ebbe a körbe bevinni.

– Egy régi művelt társaságban a stílus fontosságát nem kellett volna magyarázni, de mitől

remélhető és érhető el, hogy a lenyúlás világának emberei a szavakra, a beszédre is érzékenyek legyenek?

– Azt szokták mondani, hogy a nyelvvelvélés falra hányt borsó, mert úgyis mindenki úgy fog írni és beszélni, ahogy ő jónak tartja. Anyanyelvi szinten beszél, és ír magyarul, miért szól bele a nyelvész? Nemrég szóvá tettem, hogy miért írják az új bevásárlóközpont nevét, a Mammutot két m-mel, és miért nem hosszú az ó az új utcai újság, a „Metro” végén, ahogy azt a magyar nyelv szabályai megkívánják. Az üzletközpont egyik vezetője udvarias levelében azért indokolta a két m-et, hogy ezzel is a bevásárlóközpont nagyságát akarták nyomatékosítani, az újság munkatársa pedig azzal érvelt, hogy a lap tulajdonosa svéd, ott pedig a „metro” szó o-ja rövid. Új korszakban élünk, amikor nagyon sok gazdasági, nyelvészeti, udvariassági, pszichológiai szempont ütközik egymással. Mondhatni, ha magyar nyelvű lapoknak angol címűk lehet, miért bánt engem az a hiányzó ékezet a Metro végén? Hiszen ha e-mailezzük, úgyis le kell mondanunk az összes ékezetéről. „Nevünkről lehull az ékezet”, ahogy *Márai* írta a versében: s ehhez ma már nem kell emigránsnak lennünk. Ezekben a dolgokban benne vannak egy korszak anyagi viszonyai, lehetőségei, benne van a technika, a dolog humán része, nyelvészeti része – és az önbecsülés kérdése. Van-e a mi számunkra olyan fontos az a magyar ékezet a nevünkben meg a szavakban, hogy megpróbáljuk megtalálni a megoldást?

– Nyelvész ként is. Krúdy kutatójaként is átélteti olyan dolgok elmúlását, igeidők, krúdys hangulatok, utcák eltűnését, amelyek veszteségek ebben a globalizálódó poszt-világban...

– Krúdy maga jellegzetesen XIX. századi ember volt, vagy legalábbis annak érezte magát, noha csak huszonkét éves volt, amikor véget ért a XIX. század. Egész életműve ennek a régi életformának a visszasírása, miközben pontosan tudta, hogy az a világ, amelyet visszaír és visszaélődik, tökéletesen megérett a pusztulásra. A Tabánt nem sokkal Krúdy halála után, még a harmincas években lerombolták. A mi ifjúkorunk eseménye volt a régi Óbuda lebontása, a helyére lakótelepi kockaházak, szalagházak kerültek. Persze, hogy hiányzik sok minden. De éppen Krúdy példája mutatja, hogy a szellemi alkotásokban nagyon sok minden megmarad, ami anyagi mivoltában megsemmisül. Sok mindent nem vihetünk magunkkal a következő évezredbe, de magunkkal vihetjük a lényegét: Krúdy nyelvét, lélekeredetét, az igényt az úgynevezett jó életre. Hogy szeressünk és tudjunk beszélgetni, legyenek érzelmeink, szeressük a nőket, a jó borokat, a jó ételeket, a jó novellákat. S egyáltalán: ne tekintünk olyan végletes pesszimizmussal az életünkre, mint ahogy az a mai magyar társadalomban szokásos. Ne úgy éljük meg ezt a korszkváltást, mint valaminek a megsemmisülését, hanem úgy, hogy végre történik valami igazán jó, aminek rengeteg rossz mellékjelensége, velejárója van. Kisfiúként éltem át a forradalom levezetését, utána évtizedekig szenvedélyesen érdekelt a politika. Az egész világ egy nagy sakkjátszmává, a fekete és fehér mérkőzésévé vált, napról napra követtem a lépéseket, s vártam, hogyan fog az eldőlni. Végül is eldőlt: a harmadik világháború, amely sose tört ki, valójában negyven évig tartott, s végül is ezt a meg nem vívott és mégis megívott világháborút – *Reagan* elnök jellegzetesen naív, amerikaiak rajzfilmstílusával szólva – a Sötétség Birodalma vesztette el. Hogy aztán mire tudjuk fölhasználni ezt, hogy a magyar önmarcangolás és egymást marcangolás lesz-e erősebb, vagy az a fajta magyarság, amely a magyar irodalom legjobbjában mindig megjelent, levehető a poltróról, sőt CD-ROM-on is tanulmányozható, nos, ez ennek az ezredfordulónak a kérdése. A századforduló óta most először van lehetősége a magyar társadalomnak a lassú, keserves, de sikerrel biztató anyagi és kulturális fejlődésre. Háború nélkül, diktatúra nélkül, forradalom, ellenforradalom, különféle színarványos terroristák nélkül. Szerintem ez nem válság, hanem óriási, talán soha vissza nem térő lehetőség. Próbáljuk megragadni, mert nem biztos, hogy lesz még egy. Igaz ez akkor is, ha biztosítottan nehéz életformaváltásról, nemzedékávról van szó, arról, hogy a felhalmozás, a gazdasági eredményesség szempontjait ellentétbe kerültek az elemi szociális szempontokkal. De ez már nem az én szakmám. Ahogy *Móricz* mondta: hagyd a politikát, építkezz. Vérmérsékletem és nézeteim szerint is igyekeztem mindig valahol középben állni, középben maradni és munkálkodni. Hadd olvassam fel vegezetül egy kedvenc Babits-idézetemet a *Jobb és bal* című versből. „Láng, láng, meddig cibálnak be / szelek / jobbra és balra? Hajlik a láng jobbra, / hajlik balra de mit neki / jobb és bal: ki csak fölfeletör? / Melyik égtáj / mondhatja őt övének? Jobbra vagy / balra csak rokot keres, / kit átúszítsen s magával röpitse! // Ki állítat / jobbra vagy balra engem? / Labdázatok, mindenki vagyok! / Csak majd az Isten / ha az Itélet trombitája szól, / állítand jobbra vagy balra. / A többi: játék. (Noha sírom kell rajta.)”

Javorniczky István